

REVIEW ARTICLE

भक्तपुरको नवदुर्गा गण : एक समीक्षा

योगेश राज

भक्तपुरको नवदुर्गा गण, वि.सं. २०६०, पुरुषोत्तम लोचन श्रेष्ठ, भक्तपुर, प्रकाशक वविता श्रेष्ठ, पृष्ठ सङ्ख्या २०८, मूल्य ने.रू. ५९९/-, संस्थागत मूल्य रू. ९९९/-, ISBN 99933-34-40-5

“भक्तपुरको नवदुर्गा गण” पुस्तक लेखनको मूल प्रयोजन, लेखककै शब्दमा “नवदुर्गा गण विषयको इतिहास, धर्म र संस्कृतिलाई प्रकाशमा ल्याउनु” रहेको छ। नवदुर्गा गणसँग सम्बद्ध व्यक्तिहरूसँगको अन्तरंग वार्ता, प्रश्न, प्रतिप्रश्न र प्रत्यक्ष अवलोकनका आधारमा, अनि भक्तपुरको संस्कृतिका जानकार विद्वान्हरूसँग गरिएको छलफल, विवेचना, तथ्यपुष्टि परीक्षा आदिका आधारमा तयार पारिएको यो पुस्तक नवदुर्गा गण विषयमा एउटा प्रामाणिक तथ्य सङ्कलन हो। यसमा पर्न गएका तथ्यात्मक त्रुटिहरू लेखकका आफ्ना निजी कमजोरीहरू उत्ति होइनन् बरु नवदुर्गा गण र यसलाई अर्थाउने यससित सम्बद्ध समूह स्वयं एउटा अर्थान्तरित संरचनाभिन्न वाँच्नु परिरहेको तीतो यथार्थको विम्ब मात्र हो। यस दृष्टिले भक्तपुरको नवदुर्गा गण विषयमा यो पुस्तक लामो समयसम्मका लागि एउटा (र एकमात्र ?) प्रामाणिक दस्तावेज रहिरहनेछ भन्ने कुरामा विश्वस्त हुन सकिन्छ।

स्वरूप र प्रस्तुतिका हिसाबले “भक्तपुरको नवदुर्गा गण” एउटा एक-कालिक वर्णनात्मक ‘अध्ययन’ हो। लेखकले आफ्नो संकल्पमा यसलाई “तुलनात्मक अध्ययन अवलोकन” र “अन्य गण नाचहरूसित तुलनात्मक अध्ययन” भनेर लेखे पनि पुस्तकमा हरसिद्धि गणनाच, धेचोको नवदुर्गा गणनाच, खोकनाको रुद्रायणी नाच र काठमाडौंको पचली भैरव नाँच आदिसँग भक्तपुरको नवदुर्गा गण नाचको कुनै व्यवस्थित निष्कर्षमूलक तुलना यहाँ गरिएको छैन (हुन त कृतज्ञता ज्ञापनमा लेखकले यी सबै स्थलको प्रत्यक्ष अवलोकन गरेर जानकारी दिने जतिलाई धन्यवाद दिएका छन्)। पुस्तकमा केही तुलनात्मक टिप्पणी भने अवश्य छन् तर तिनको गौण उपस्थितिले लेखकको संकल्प सिद्ध गर्दैन। बरु उनको त्यो आकांक्षा भने अवश्य देखाउँछ, जसलाई पुस्तक आद्योपान्त पढी सक्दा पनि उनले पूरा गर्न सकेको जस्तो लाग्दैन। त्यसैगरी पुस्तकमा नवदुर्गा गणसँग सम्बन्धित तथ्यका व्याख्या अथवा विश्लेषणमूलक मन्थनहरू भेटिँदैनन्। जति भेटिन्छन ती मूलतः पादटिप्पणीका रूपमा

प्रस्तुत भएकू छन् । आफुलाई सान्दर्भिक लागेका व्याख्या-विश्लेषण गर्नका लागि पादटिप्पणीहरूको जथाभावी प्रयोगले कतै कतै पादटिप्पणीहरू धेरै लामा पनि भएका छन् । यस्ता स्थानमा लेखकले पादटिप्पणीको मर्यादा नाघेको देखिन्छ । यी दुवै त्रुटिले- संकल्प अनुसार प्रस्तुति नहुनु र अमर्यादित पादटिप्पणीको प्रयोगले- पुस्तकलाई कसरी सुव्यवस्थित ढङ्गले प्रस्तुत गर्ने भन्ने बारे लेखक अलमलमा परेको भान हुन्छ ।

पुस्तकमा भक्तपुरको नवदुर्गा गणको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि शीर्षकको परिच्छेद छ । यस परिच्छेदले पाठकलाई उक्त किताव द्विकालिक अध्ययन हो कि भन्ने भ्रम पर्न सक्छ । यस परिच्छेदको उद्देश्य नेपाल खाल्डोमा सामान्यतया शक्ति उपासनाको उद्भव र लोकप्रियताका विषयमा र विशेषतः नवदुर्गा गणको उत्पत्ति र विकासक्रमलाई सरसर्ती केलाउनु रहेको देखिन्छ । यस परिच्छेदको उपादेयता नवदुर्गा गण नाचबारे पछिल्ला पृष्ठहरूमा प्रस्तुत विवरणका निमित्त एउटा ऐतिहासिक परिदृश्य प्रदान गर्नुमा छ । ऐतिहासिक सरसामग्रीमा शक्ति उपासनाबारे छरिएर रहेका तथ्य प्रमाणलाई यहाँ कालक्रमानुसार संकलन गरिएको भए तापनि ती तथ्य प्रमाणको एउटा सुसंगत व्याख्याको कमीले भने पाठकलाई खल्लो लागीरहन्छ । नेपालमा शाक्त मतको इतिहास बारे एउटा गतिलो पूर्वपीठिका पढ्ने अवसरबाट पाठक यहाँ वंचित हुन पुगेको छ ।

आफ्नो विवेच्य विषयमा लामो प्राचीनता आरोपित गर्नु कतिपय इतिहासकारहरूको सामान्य तर दोषयुक्त प्रवृत्ति हो । “भक्तपुरको नवदुर्गा गण”का लेखकभित्रको इतिहासकार पनि यो दोषबाट मुक्त हुन सकेको छैन । शक्ति उपासनालाई प्राचीन सिन्धुघाटी सभ्यतासम्म पुऱ्याएर लेखकले यसलाई ‘प्राकृतिक’ र ‘विश्वव्यापी’ सिद्ध गर्न खोजेका छन् । त्यस्तै आदिम युगमा मातृसत्तात्मक सामाजिक व्यवस्था थियो भन्ने सामान्य मान्यतालाई लेखकले प्रस्थापनाकै रूपमा अधि सारेका छन् ।

मातृसत्तात्मक सामाजिक व्यवस्था नै सर्वप्राचीन हो भन्ने आग्रह औपनिवेशिक नृतत्वशास्त्रीहरूले आनुपातिक रूपले अविकसित ठानिएका केही अफ्रिकी र पोलिनेशियाली जाति समूहको अपूर्ण (एकांगी) अध्ययनको प्रसंगमा स्थापित गरेको मान्यता हो । यस मान्यतामा डार्विनको एकरेखीय विकासवादको सामान्ययीकरण सिद्धान्त भित्रिएको छ । यो पश्चिमा-केन्द्रित विकासवादको एउटा संस्करण सर विलियम्स जोन्सको एशियाटिक सोसायटी हुँदै प्राच्यविद्याका विद्वान्हरूमा र अर्को संस्करण एंगेल्सको परिवार-सूत्र भएर ‘प्रगतिशील’ विद्वान्हरूले बृहत्तर भारतीय समाजको प्रागऐतिहासिक तथा वेदकालीन अध्ययनमा “मातृसत्तात्मक सिद्धान्त”लाई कुनै परीक्षण बिना नै प्रतिपादित गर्दा व्यक्त भएको छ । किटानी प्रमाण नहुँदा नहुँदै पनि हाम्रा समकालीन विद्वान्हरू पनि यसै सिद्धान्तका पक्षपाती भएर उभिएका भेटिन्छन् । वेद र वेदकालीन समाज (वेदको पाठले प्रतिविम्बित गरेको सामाजिक तथ्यका आधारमा) भिन्नै थियो भन्ने थाहा पाउन श्री अरविन्द, आनन्द कुमारस्वामी र गोविन्द चन्द्र पाण्डेय आदिको वैकल्पिक व्याख्या पनि हामीले हेर्नु पर्ने हुन्छ ।

आदिम मानव समाज पितृसत्तात्मक थियो भन्ने कुरा पुष्टि गर्न एउटा वैकल्पिक तर्कमूलक व्याख्या यस्तो हुन सक्छ : नारी जातिको तुलनात्मक रूपले लामो प्रजनन गतिविधि, प्रसव र प्रसवोत्तर अविधि अनि त्यतिबेलाको जैविक बाध्यताले सभ्यताको

उषाकालदेखि नै मानव समाज पितृसत्तात्मक रहिआएको हो । विशेष देशकाल र परिस्थितिमा मातृप्रधान जस्ता देखिने समुदाय र केही सामूहिक अवशेष भेट्टाए पनि ती अपवाद हुन्, नियम होइनन् । प्राचीन मेसोपोटामिया, इजिप्ट र चीनका सभ्यता पनि पुरुषप्रधान सामाजिक व्यवस्थाका पुरातात्विक अवशेषले निर्देशित देखिन्छन् । मातृसत्तालाई प्रकृति माथि आरोपित गर्ने पनि पुरुष नै थिए होलान्, किञ्चित् भेटिएका मातृदेवीको पूजा गर्ने विधि पनि पुरुष पूजारीहरूकै अर्थ र सामर्थ्यबाट मात्र संभव भएको होला । त्यसैले बहुपति होइन बहुपत्नी व्यवस्था सबै खाले समाजमा प्रचलित भेटिन्छन् । त्यसैले स्त्रीत्वको गुण प्रशंसाका यति विघ्न स्तुति, श्लोक, उद्धरण, कविता, पद्य आदि भेटिएका हुन् । मातृदेवीको उपासना मान्छेको सभ्यताको परवर्ती खुड्किलोमा, चेतना र संवेदनशीलताले एउटा अद्भुत ऊँचाई पाएपछि मात्र शुरु भएको हुनुपर्छ । भयमाथि आस्थाको विजय भएपछि, प्रतिस्पर्धामाथि मैत्री र सहअस्तित्वको विजय भएपछि मात्रै मातृका पूजनीय हुन गएको हुनुपर्छ । मातृकाहरूको ममत्व र सुरक्षात्मक उदारता निकै पछि (मध्यकालमा आएर मात्र) भयानक स्वरूपमा त्यसरी नै रूपान्तरित भयो होला जसरी भयानक विघ्नेश गणेश आज विघ्नविनाशक र करुणामूर्ति भएका छन् । सिन्धुघाटीको उत्खननमै पनि शिव योगी पशुपति फेला परेका छन्, उनको लिङ्ग रूप पनि फेला परेको छ ।

यति लामो विषयान्तरको निमित्त क्षमा चाहन्छु । तर यस चर्चाको आशय ऐतिहासिक पृष्ठभूमिको खाका खिच्ने क्रममा “भक्तपुरको नवदुर्गा गण” का लेखकबाट हुन गएको गम्भीर अन्वेषणमूलक अन्धानुसरणतर्फ तपाईंको ध्यान तान्नु हो । “मातृसत्तात्मक सिद्धान्त” का विषयमा मात्र होइन, लेखकले जुन श्रोतको आधारमा आफूले पाएको तथ्यमाथि टिप्पणी गर्ने जमर्को गरेका छन्, तिनको प्रामाणिक परीक्षा नै गरेका छैनन् । निम्नलिखित केही थप उदाहरणहरूबाट यो आपत्ति अरू स्पष्ट हुनेछ ।

- (क) मातृकाको उत्पत्ति विषयक मत्स्यपुराणबाट उद्धृत अन्धकासुर आख्यानका लागि लेखक हरिराम जोशीज्यू माथि भर परेका छन् । तर लेखकद्वारा प्रस्तुत आख्यान-संक्षेप मत्स्यपुराण (५५:१६; १६:११-१२; १७९:२-२०; २५२ :५-१९ ; १७९; ७३७) अनुसार नितान्त फरक छ ।
- (ख) अहिल्या, द्रौपदी, तारा, कुन्ती र मन्दोदरीलाई ‘पञ्चकन्या’ अवश्य भनिन्थ्यो तर त्यसको अर्थ पञ्च मातृका (पृष्ठ १४, ५ पा.टि.) बिलकूलै होइन । ब्रह्माण्ड पुराण (३:७:२१९) अनुसार यिनलाई ‘विवाह भएर पनि कन्या’ अर्थात् ‘अविवाहिता सरह कुमारी’ रहने समूह मानिएको छ । मातृका शब्दको अर्थ र लक्षणसँग यो व्याख्या मिल्दैन ।
- (ग) काठमाडौं उपत्यकामा पाइएका मातृदेवीका मूर्तिलाई लाक्षणिक आधारमा लैनसिंह बाङ्गदेल्ज्यू तथा हरिराम जोशीज्यूहरूले गर्नुभएको तिथि निक्यौल विवादरहित विषय होइन (भेरार्डि, १९९२; स्लसर, १९८२; पाल, १९७४ हेर्नुस्) । ईसापूर्व र ईस्वीको पाँचौं शताब्दीसम्मको इतिहास अझै धेरै धमिलो छ । लिच्छवि, वर्मा (बर्मन्), गुप्त, शाक्य आदिको प्रवेश सँगसँगै क्रमशः भागवत् (सौर, विष्णु), शिव (महेश्वर, पशुपति) र बुद्ध

धर्मको प्रचार प्रसारमा नयाँ जोश पलाएको हुन सक्ने अनुमान गर्नु सहज छ। यी भन्दा पहिले काठमाडौं खाल्डोमा रहेका किराँत, आभीर, महिषपाल आदिमा शक्ति उपासना प्रचलित थियो थिएन, अनुमानको कुरो हो। किराँतहरू पूर्वज आराधनाबाट (वज्र्यै “युमि” बाज्ये “थेवा”) शक्ति उपासना तर्फ (शक्ति “अजिमा” शिव / पुरुष “आजु) प्रवृत्त भए भन्ने तिवारी (सन् २००२: ८) लाई आँखा चिम्लेर मान्दामात्र नेपाल खाल्डोमा शक्ति उपासनाको इतिहास ईश्वरीको शुरुवाततिर पुग्छ। यो मान्यतालाई विना चुनौती स्वीकार गर्न हुँदैन भन्ने मलाई लाग्छ।

(घ) “विशेष गरी सप्तमातृकाको व्यापक प्रचार एवं लोकप्रियता ईस्वीको प्रारम्भिक समयदेखि नै हुन थालिसकेको थियो ” र “प्राचीनकालका उपत्यकाका वासिन्दाहरू आ-आफ्ना टोल इलाकामा सप्तमातृकाका मूर्ति बनाई पूजा आराधना गर्दथे ” भन्ने (पृष्ठ ७, पाटि २१) लेखकको भनाइ पुष्टि गर्न गाह्रो छ। प्रमाणस्वरूप उनले अधि सारेका २५ वटा भन्दा बढी सप्तमातृकाका मूर्ति मध्ये प्रत्येक सप्तमातृकाको समूहमा किन सातवटा मूर्ति भेटिएनन् त ? यस प्रश्नको उत्तर लेखकले आफ्नो श्रोत उद्धृत गरेर टारीदिएका छन्। सप्तमातृका कहलिएका प्रत्येक मूर्ति समूहमा सातवटा मूर्ति नहुनु ‘समयको प्रभावले ती मूर्तिहरू छरिएर कता पुगे’ भन्ने बाङ्गदेलको तर्कको परिणाम नहुन पनि सक्छ। ती सप्तमातृका नै होइनन् कि ?

शंखमूल सिकूबहीका सातवटा निराकृत पाषाण समूह अनि त्यहीं अवस्थित उमा महेश्वरको मूर्तिलाई त्यसै मूर्तिको पादपीठ अभिलेखमा आएको पाठ (देव्यो मातरः) लाई आधार मानी लेखकले विक्रमको सातौं शताब्दीमा नै “सप्तमातृका र यसको अनन्तर अष्टमातृका, नवदुर्गा, दश महाविद्याको शुरुमै प्रचार थालिसकेको ” पाएका छन्। पद्मगिरी वंशावलीमा भने (हसरत, १९७० :२५) जयवागीश्वरी लगायत नौवटा दुर्गा विभिन्न प्रदेशबाट आई पशुपति क्षेत्रमा विराजमान हुन आए भनिएको छ। यिनलाई नै नेपालका ‘प्रथम दुर्गा समूह’ मानिएको छ। यो तथ्य दुइ दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण देखिन्छ। देउपाटनको त्रिशूलयात्रा (द्रष्टव्यः त्रिशूल) को सन्दर्भमा सो यात्राका कतिपय पक्ष भक्तपुरको नवदुर्गा नाचसित साम्य राख्छन्। यस यात्राका प्रमुख देवीहरू पनि माथि उद्धृत जयवागेश्वरी प्रभृति नवदुर्गा नै हुन्। अर्को कुरा लिच्छविकालका भृङ्गारेश्वरीलाई गुह्येश्वरीकै सदृश मानिएको सन्दर्भमा र भाषा वंशावलीमा चाहिँ “गुह्येश्वरी विराजमान भएका ठाउँमा आफ्ना गणले सहित भई अष्ट मातृकाहरू पनि विराजमान छन्” भनेको परिप्रेक्ष्यमा नेपालको शाक्त परम्परा शैव परम्पराकै एक हाँगीको रूपमा विकास भएको हो कि भनेर अर्थात् उने ठाउँ छ। यस्तो वैकल्पिक व्याख्या गर्ने मौकाबाट लेखक चुक्नुको प्रमुख कारण आफ्ना श्रोतसामग्रीको पर्याप्त खोजबीन र विश्लेषण नगर्ने र स्थापित मान्यतामा आधिकारिक मानिएका विद्वानका पुस्तक बिना परीक्षण सार्ने पद्धति जिम्मेवार रहेको मान्नु पर्ने हुन्छ।

पुस्तकमा रहेको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिको अपूर्णता जताउन लेखकले छोडेको अंशुवर्मा पछि र आनन्ददेव (वि.सं १२०४-१२२४) पूर्वको भण्डै पाँचसय वर्षमा शाक्त मतको र खास गरेर मातृका उपासनाको स्थिति के थियो त भन्ने तर्फ एक दृष्टि दिँदा पुग्दछ । पुस्तकलेखनको बेला लेखकले आफ्नो सन्दर्भ सामग्रीमा छुटाएका महत्वपूर्ण अभिलेख राष्ट्रिय अभिलेखालयमा हाल सुरक्षित एक लाखभन्दा बढी नेवारी संस्कृत हस्तलिखित सामग्री हो । यी सामग्रीले शाक्तमतको नेपाली संस्करणको (?) स्वरूप स्पष्ट पार्न सक्थ्यो । नेपाल संवत् शुरू हुनु पूर्वको महाकौलज्ञानविनिर्णय (तन्त्र तृ. ३६२), कुब्जिकमत (ने.सं १५५, १४७८ कः हरप्रसाद शास्त्री, ई.सं. १९०५, भाग १, पृष्ठ ५५), पारमेश्वरमत तन्त्र (तन्त्र तृ. ३६४, एघारौं शताब्दी ईशवीको, हरप्रसाद शास्त्री, ई.सं. १९१५, भाग २, पृ ४६) आदिको परिचयात्मक विवरणसम्मले पनि यस कुराका लागि भविष्यमा अध्ययनको बाटो खुल्ने थियो । त्यस्तै हरप्रसाद शास्त्रीले भेट्टाएको भक्तपुरस्थित एउटा ग्रन्थ किरणतन्त्र (हरप्रसाद शास्त्री, ई.सं. १९१५, भाग २, पृष्ठ ९९) को अन्तिम पटल मातृकायागपटल पनि द्रष्टव्य छ । ने.सं. ४४ को (१९ पत्र ताडपत्र, १२×१२ इन्ची आकार) यो ग्रन्थ शास्त्रीक अनुसार भक्तपुरका भट्ट पण्डिताचार्य उदयपालसोमको थियो र हाल (ईस्वी १९०५ मा) श्री पण्डित सूर्य चरण राजोपाध्यायसँग थियो । यस ग्रन्थको खोजी हाम्रा लेखकले नगरेका श्रम हुन् । लेखकले हस्तलिखित ग्रन्थ सङ्ग्रहतर्फ सर्सर्ती पनि दृष्टि नदिएर आफ्नो कमजोरी देखाएका छन् भन्ने कुराको अर्को उदाहरण जनकलाल वैद्यले उल्लेख गर्नु भएको नवदुर्गा नाटक क्रम (मा.फि.नं.ए ३४६/१२) नवदुर्गा नाँचको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि निमित्त सान्दर्भिक हो, होइन लेखकले उल्लेख गरेका छैनन् । समीक्ष्य ग्रन्थको यो ठूलो अभाव आगामी संस्करणमा लेखकले पूर्ति गर्दै जानेछन् भन्ने आशा गरौं ।

भक्तपुर नगरको वरिपरि रहेका अष्टमातृका पीठ र तिनको प्रादुर्भाव विषयमा विद्वान् लेखकले सर्वमान्य रही आएको अवधारणालाई निःसन्देह स्वीकारेर आफ्नो विवेचना-शक्तिलाई खेर पठाएका छन् । उपलब्ध साक्ष्य एवं प्रमाणका आधारमा प्रकाशित तथ्य विन्दुहरूले समग्रमा कस्तो खाका बन्छ भन्ने कल्पना गर्नु मात्र अनुसन्धाताको काम होइन, तर त्यस्तो खाका आफ्नो कल्पनाप्रसूत चित्र मात्रै हुन पनि सक्छ भन्ने सजगता लिएर प्रमाणमा रहेका अन्तर्विरोध खुलस्त पार्नु पनि उनको कर्तव्य हो । “आनन्ददेवद्वारा नवदुर्गा पीठको प्रतिष्ठा” भन्ने सानो अंशमा रहेको स्पष्ट हुन नसकेका अंशलाई दृष्टान्तको रूपमा अधि सार्न चाहन्छु ।

- (क) भक्तपुरका नौवटै मातृकापीठ पूर्व मध्यकालीन हुन् भन्ने तात्कालिक ऐतिहासिक, अभिलेखिक र पुरातात्विक साक्ष्यको अभाव छ ।
- (ख) भक्तपुरलाई नवदुर्गामय बनाउने काम राजा आनन्द देवले गरेका हुन् भन्ने तथ्य अठारौं- उन्नाइसौं शताब्दीका भाषा वंशावलिहरूमा मात्र पाइएको हो । देवमाला वंशावलीका लेखकले उद्धृत गरेको अंश (पृष्ठ १९) मा “परमेश्वरीहरू यस क्षेत्रका उपाध्याय ब्राम्हणका स्वेष्ट देवता हुन्, ती ब्राम्हणहरूले सम्हालिराख्न नसकी श्री राजा

आनन्द देवका पालामा भ्रष्ट भै बाहिर आई मानिसहरु वरावर भक्षण गरी आएकोले सुनन्द आचार्यले तन्त्रोक्त विधिसे नवदुर्गाको स्थापना गरे भन्ने छ । यतावाट नवदुर्गा गण प्रतिष्ठाया सुनन्द आचार्यको महत्व दृष्टिगत हुन्छ । साथै नवदुर्गा गण उत्पत्ति विषयक आख्यानको संरचना पनि यहीं देखि निर्देशित हुन्छ ।

- (ग) सोही उद्धृत अंशमा नवदुर्गा गण सम्बन्धी उपरोक्त अंशवाहेक अष्टमातृका पीठको स्थापना विषयमा छुट्टाछुट्टै विवरण पनु ध्यानयोग्य कुरो छ ।
- (घ) मध्यकालको अस्थिर राजनैतिक-सांग्रामिक परिस्थितिमा आनन्द देवले तत्कालीन शक्तिको मूलस्थान देवपाटनबाट भक्तपुरमा राजधानी सारे र बाह्य शक्तिबाट प्रतिरक्षा हेतु अष्टमातृका पीठ र त्यससित सम्बद्ध उग्र तान्त्रिक स्वभावका देवदेवीको स्थापना गरे भन्ने पूर्ववर्ती विद्वान्हरूबाट उधारो लिएको मत हो, ऐतिहासिक यथार्थ कम । पूर्वमध्यकालमा देउपाटन र त्रिपुर राजदरवार समानान्तर शक्तिकेन्द्र थिए कि भन्ने शंका गर्ने ठाउँ प्रशस्त छन् । आनन्ददेवले भक्तपुरलाई राजधानी तुल्याए भन्ने कथन गोपाल राजवंशावलिमा भए तापनि यो देउपाटनबाट भक्तपुरमा राजधानी सार्नुको परिणाम थियो भन्ने कुरा काल्पनिक मात्र देखिन्छ । त्यसरी नै काठमाडौं खाल्डोमा डोयहरूको आक्रमण ने सं १७७ देखि नै शुरू भए तापनि तिनको ओइरो र बढता विनाश आनन्ददेवपछिका कालमा भएको कुरो गोपालराजवंशावलिका अनेक पत्रमा उल्लेखित छन् । साथै नेवार बस्तीका चारैतिर रहने यस्ता पीठ राजधानी भक्तपुर वरिपरि मात्र होइन (र त्यसैले तात्कालिक राजनैतिक र साङ्गामिक परिस्थितिका कारण होइन) सत्तासीन शासक र तिनका पुरोहितहरूको वैश्विक सुरक्षा व्यवस्था सम्बन्धी मनोवैज्ञानिक आकांक्षा ज्यादा हुन् ।

लेखकले यस्ता कुरामा ऊहापोह गरेको देखिदैन । फलस्वरूप यो अंश विशिष्ट हुन नसकेर पूर्ववर्ती विद्वान्हरूकै अनुसरण गरेर सामान्य रहन गएको छ ।

समीक्ष्य पुस्तक भक्तपुरको नवदुर्गा गणको मुटु भन्नु दोश्रो अध्याय हो । अध्याय प्रवेशका क्रममा लेखकले यसमा नवदुर्गा गण नाचसित सम्बद्ध गाथा, अचाजु, चित्रकार, कुम्हाले, राजोपाध्याय जस्ता समूहको र त्यसपछि नवदुर्गा गण सदस्यहरूको परिचय विवरण दिएका छन् । पछिल्लो परिचय विवरणमा नवदुर्गा गण सदस्यहरूले लगाउने मुकुण्डो, वस्त्र, आभूषण एवं आयुधका विशिष्टता पनि वर्णित छन् । यो छोटो अंशमाथि यहाँ बूदागत टिप्पणी प्रस्तुत छ :

- (क) पुस्तकको पृष्ठ ३८ मा नवदुर्गा गणले भद्रपुत्रा: नास:द्योकहाँ देवत्वसिद्धिका लागि पूजा अनुष्ठान गर्छन् भनिएको छ । नास:द्यो नृत्यनाथ मात्रै हुन्, देवत्वसिद्धिका आराध्य होइनन् । पृष्ठ ५४ मा नवदुर्गा नृत्यका लागि आवश्यक घघलासि ल: ल्हाये विधान गरिंदासम्म नवदुर्गा गणको मुकुण्डो सबै बनीसकेको हुँदैन र तिनमा प्राण प्रतिष्ठा पनि

गरीसकिएको हुँदैन । त्यसैले भट्टपुत्रा: नास:द्य: केवल नृत्यसिद्धिका आराध्य हुन् देवत्वसिद्धिका होइनन् ।

- (ख) पृष्ठ ४० मा इपाछे आगममा गरिने अन्नप्राशन विधिलाई लेखकले “मूलगुरु कै प्रथम मान्यताको दार्शनिक प्रतिक दर्शन” (!) मानेका छन् र पुष्टि गर्ने तर्क भने गुरुलितेगु विधानको अधि सारेका छन् । पृष्ठ ८९-९० मा गुरु लितेगु विधान इच्छु टोलमा गरिने र त्यहाँ मुख्यतः आचाजुले नवदुर्गा गणको मन्त्रसिद्धि (होइन, तर दीक्षासिद्धि हुन सक्छ !) फिर्ता लिई कलशाभित्र प्रतिस्थापित गर्ने कुरा परेको छ । यताबाट इपाछे आगम (लेभिले पलिसाछे आगम भनेका छन्) र ईच्छु परिसरबीच के सम्बन्ध छ ? अन्नप्राशन विधि यदि गुरु राजोपाध्यायप्रति नवदुर्गा गणले देखाएको मान्यता हो भने गुरु लितेगुमा तिनको भूमिका किन अदृश्य रह्यो ? स्पष्ट हुन सकेको छैन ।
- (ग) सिफोद्यो (महालक्ष्मी) को मुखाकृति रिक्त-प्वाललाई योनि सदृश मानेर र सतीदेवीको गुह्य पतन भएको ठाउँलाई योनी कै “प्रतीकात्मक रूप (सृष्टि) वा सो सदृश गुह्यश्वरी रूपलाई गुह्य रूपले दर्शाउन” महालक्ष्मीको मुख रहनुपर्ने स्थानमा प्वाल रूपमा बनेको हो भन्ने मत (समीक्ष्य पुस्तक, पृष्ठ ४१, पा.टि. १९) लेखकको अपरिपक्व चिन्तन पद्धतिको परिणाम मात्र हो । आफ्नो अस्पष्ट धारणालाई पुष्टि गर्न ‘कलश’, ‘योनी’, ‘गुह्य’, र ‘मुखाकृति रहनुपर्ने स्थानको प्वाल’ लाई पर्यायवाची पद/पदावली मान्नु अस्वीकारै गर्नु पर्ने कुरो परेको छ ।
- (घ) सिफोद्योले धारण गरेका १७ जोड १७ गरी ३४ वटा मुण्डको माला बारे चुप रहेतापनि (पृष्ठ ४१) लेखकले पूर्ववर्ती स्थानमा (पृष्ठ ३१) नवदुर्गा घोछेको पहिलो तल्लाको वाभ्रद्वारमा रहेका २४ वटा मुण्ड बारे भने कुनै पनि पूर्ण मन्त्र २४ अक्षरको हुनुपर्ने मान्यता (समीक्ष्य पुस्तक, पृष्ठ ६९, पा.टि. ८७) उल्लेख गरेर तान्त्रिक/शास्त्रीय अभिप्राय दिन खोजेका छन् ।
- (ङ) नरबलि र नरकपाल पात्र बारे लेखकको विश्लेषण इतिहास संगत देखिँदा देखिँदै पनि लेभि (१९९२: ५१५) द्वारा प्रदत्त (१) तीन वटा पात्र चाहिने, र (२) कपालपात्र निकालेको व्यक्तिको छ महिना भित्र (!) मृत्यु हुने जनविश्वास बारे लेखक चुप रहनुले पाठक अन्यौलमा पर्न सक्छन् ।
- (च) कपालपात्र नर (मानिस) कै हुनुपर्छ भन्ने कुनै मूल तन्त्रोक्त प्रमाण छैन । अपितु तान्त्रिक क्रम, कर्म, कारण इत्यादि पूजाका बेला सात थरिका पात्र पवित्र रहने र ती सात थरि मध्ये एउटा नरकपाल पात्र पनि हुने कुरा द्रष्टव्य छ ।
- (छ) गणनाचको मूल शक्ति भनेको तालवाच हो भन्ने सर्वमान्य सत्यको क्रियात्मक रूप नवदुर्गा गणको खिमा उपस्थित त्रिपुर सुन्दरीले दर्शाउँछ र त्यसमा ‘दृष्टि’ नदिएसम्म घंघलासि लः ल्हायगु (अर्थात नृत्यमा पारङ्गत भएको प्रमाणित गर्ने विधान) गर्नु हुँदैन भन्ने सहज तथ्यलाई लेखकले विचारेको देखिँदैन ।

नवदुर्गा गणको वर्षक्रिया (पृष्ठ ४८-९६) समीक्ष्य पुस्तकको प्राण हो। यसमा लेखकले गरेको मेहनत विवरणको सूक्ष्मता र आधिकारिक स्तरमा छर्लङ्गे देख्न सकिन्छ। सम्भवतः प्रस्तावनामा आफैले उल्लेख गरे अनुसार तीन वर्षसम्म (तीनपल्ट) तेहेच्याएर जाँच र शुद्धाशुद्धी गर्न भ्याएकाले यस भागको विश्वसनीयताले सिंगो पुस्तक चीरकाल सम्मका लागि सान्दर्भिक रहने स्पष्ट छ।

यस अध्यायको सबै भन्दा सुसंगत र सफल लेखन नवदुर्गा गणको बुढेसकाल (पृष्ठ ८९) र मृत्यु (पृष्ठ ९२) सम्बन्धी वर्णनमा भेटाउन सकिन्छ। तल सानो परिच्छेद नै उद्धृत गर्नुको मूल अभिप्राय साँस्कृतिक अध्ययन लेखनको एउटा उत्कृष्ट नमुना पाठक समक्ष प्रस्तुत गर्नु हो। यो अनुच्छेद भेलु तं चाइगु शीर्षक (पृष्ठ ९१-९२) मा भेटिन्छ :

“तलेजुमा ‘सीजा’ खाई मन्त्रशक्ति गुमाएर मरणासन्न अवस्थामा पुगेका नवदुर्गा गण सोही कारण घो छैं फर्कदा अधि भैं डमरु बजाएर गएका हुँदैनन् : वाजागणले तीन मुख्य बाजा चाहिँ बजाएरै गएका हुन्छन् तर बाजाबाट निस्कने धुन अधिजस्तो सामान्य र साविक नभएर ‘सिद्धिविहीन’ वा निष्प्राण भावका सुनिन थाल्छन्। त्यस्तै घःछैंभित्र प्रवेश गर्दा नकीबाट पहिलेको जस्तो स्वागत सत्कार पनि तिनले पाउँदैनन्। यसरी सरासर घःछैं भित्र पसेपछि अन्य गणहरूले महाकालीलाई जिस्क्याउन थाल्छन्। अनि त त्यसै पनि परिवारका अन्य सदस्यभन्दा बढ्ता उग्र स्वभावकी महाकालीलाई त्यसरी सबैले जिस्क्याउन थाले पछि निकै भयानक रूपमा क्रोध उत्पन्न गर्दै रिसको आवेगमा बजाउन निषेधित डमरु समेत बजाउँदै देवगृहको मूल प्रवेशद्वार खोली आफ्नो सामुन्ने गणका वा अन्य जो सुकै पर्न आएतापनि तत्कालै त्यहीँ सिध्याइहाल्ने वा भोगबलि नै लिइहाल्ने घातक अभिप्रायले हान्तिर बाहिर निस्कन्छिन् (....)। त्यस खतरनाक स्थितिमा सुरक्षाका लागि नकीले ढोका बन्द गर्छिन् : महाकालीले चाहिँ घच्चच्याएर फोर्ने दुष्प्रयास गर्छिन्। अन्तमा नहडबडाइकन नकीले रिसलाई शान्त पारी उनलाई देवगृह भित्र्याउँछिन्।”

यथार्थ र पारलौकिकको अन्तर्सम्बन्ध देखाउने कुनै सांस्कारिक घटनाको यो भन्दा भावनात्मक र असल वर्णन पाउनु दुर्लभ भएको छ। दुःखको कुरो चाहिँ एउटा उत्कृष्ट भावनात्मक लेखनले पाठकलाई अभिभूत अवश्य पार्दछ तर उसका प्रश्न, जिज्ञासा र भ्रमलाई भने पन्छ्याउँदैन। यस भागमा पनि लेखकका अन्वेषणमूलक कमजोरीले पाठकलाई छिन् छिनमा सदिग्ध पारीरहन्छ। भक्तपुरको नवदुर्गा गणनाचको वर्ष क्रियामा प्रस्तुत ग्रन्थ भन्दा अगाडी कम से कम दुइवटा कृति प्रकाशित छन्। गुश्चो र वासुकला (१९८७) एउटा लामो सेमिनार पत्र हो भने लेभिको भक्तपुरको इन्साइक्लोपीडिया भन्न सुहाउने ठेली ‘मेसोकोज्म’मा नवदुर्गा गणसित सम्बद्ध धेरै प्रसङ्ग, टिप्पणी र व्याख्या परेका छन्। जस्तो :

नवदुर्गा रक्षक देव गणको रूपमा (पृष्ठ २२७-५१) र भक्तपुरको वर्ष क्रियामा देवीचक्र नाउँको पर्व उत्सवको विवरण (पृष्ठ ५०१-७१) । गुश्चो र वासुकलाले नवदुर्गा गणको वर्ष क्रियाका सूक्ष्म विवरण खोतल्ने प्रयास गरेका छन् (हाम्रा लेखकले जस्तै) भने लेभिले चाहिँ भक्तपुरको सार्वजनिक क्षेत्रमा नवदुर्गा गणको गति, भूमिका र महत्व उजिल्याएका छन् । वास्तवमा लेभिको मेसोकोज्म भक्तपुरको साँस्कृतिक अध्ययनको एउटा प्रस्थान बिन्दु हो र परवर्ती अनुसन्धाताहरूका लागि एउटा आधार कार्य । हाम्रो समीक्ष्य पुस्तकका लेखकले गुश्चो र वासुकलाका ९ वटा सन्दर्भ उल्लेख गरेका छन् भने लेभिको योगदानलाई उनले नक्शा उद्धृत गर्न बाहेक अन्यत्र कहीं चर्चा गरेका छैनन् ।

अनुसन्धानको सामान्य धर्म आफूभन्दा पूर्ववर्ती अनुसन्धाताहरूले ईष्ट विषयको प्रकाश, प्रचार र प्रसारमा पुऱ्याएको योगदानको उचित मूल्याङ्कन र दाय स्वीकार गर्नु समेत हो । यहाँ हाम्रा लेखकले सुनियोजित किसिमले लेभिको कार्यलाई ओभरलमा पार्न खोजेका अवश्य होइनन् । तर लेभिले नवदुर्गा गणनाच विषयमा प्रस्तुत गरेका तथ्य र विश्लेषणलाई नपढीकन, पढेको भए उद्धृत नगरीकन अथवा खण्डन मण्डन नगरीकन त्यसलाई उनले किन त्यसै लत्याए त भन्ने महत्वपूर्ण प्रश्न उपस्थित हुन्छ । जे होस्, पाठकका रूपमा तपाईं हामीले उनी र लेभिवीच देखिन आएको अन्तर्विरोधपूर्ण तथ्यविवरणले उत्पन्न गर्ने अन्याय सहनुपर्ने हुन्छ । अब यहाँ केही उदाहरण दिनु परेको छ -

(क) नवदुर्गा गण नाच उत्पत्ति सम्बन्धी आख्यानमा लेभिले सम्बद्ध तान्त्रिक आचाजुलाई सुनन्द भनेका छन् (लेभि पृष्ठ ५०३) । देवमाला वंशावलिमा आएको यो नाउँलाई पृष्ठ १९ पा.टि. ५८ मा उद्धृत गर्दा गर्दै पनि नवदुर्गा गण नाचसित सम्बन्धित एक विद्वान् राजोपाध्यायद्वारा प्रस्तुत किंवदन्ती जस्ताको तस्तै दिएर लेखकले चित्त बुझाएका छन् । किंवदन्तीमा सुनन्द गायब छन् । लेभिको कथामा पलिसाछेंका राजोपाध्यायले भक्तपुरकै (प्रस्तुत पुस्तकमा नालाका भनिएका) सुनन्द आचाजुकहाँ गई तिमि देवीको आराधना राम्ररी गर्न सक्दैनौं भनि नवदुर्गा गणको कलशलाई आफुकहाँ लिएर आउँछन् । प्रस्तुत पुस्तकमा आचाजुको मृत्युपर्यन्त इपाछें आगममा लिएर आउने कुरा परेको छ । गृह्य तवरले राखेको भवानी गणलाई राजोपाध्यायकी श्रीमतीले (प्रस्तुत पुस्तकमा मठ्याहा स्वास्नीले) हेरे पछि नवदुर्गा भवानी त्यहाँवाट बाहिर निस्कें । भः ध्वाकामा (समीक्ष्य पुस्तकमा इपाछें आगमको मूल प्रवेशद्वार बाहिरै) सुंगुरको वलि भक्षण गरेका नवदुर्गालाई राजोपाध्याय सोमराले तान्त्रिक शक्तिले सोंग ल्वहँमा स्थिर गराए (यो प्रसङ्ग प्रस्तुत पुस्तकमा छैन) । राजोपाध्यायको अनुनय विनय पछि गाथाहरूलाई गण बनाई पूजा गर्ने र तिनको जीउभिन्न भवानीले प्रवेश गर्ने आपसी सहमति भयो । तर लेभि र प्रस्तुत लेखकको दुवै संस्करणमा (लेभिले यस किंवदन्तीका धेरै संस्करण रहेको ठम्याएका छन्) किन गाथाहरू नै देवत्वधारी हुन पुगे त भन्ने प्रश्नको समाधान छैन । यसरी लेभिद्वारा प्रस्तुत किंवदन्तीसँग आफुले प्राप्त गरेको किंवदन्तीलाई भिडाएर हेर्ने र

- यस्तो तुलनात्मक अध्ययनबाट उब्जिने प्रश्नको समाधान गर्दै लैजाने मौकाबाट लेखक चुकेका छन् ।
- (ख) लेखकले आफ्नै खोजको रूपमा नवदुर्गा गणभित्र खिं वाद्यमा त्रिपुरसुन्दरी खोजेर निकाले तापनि (पृष्ठ ४५) लेभिले आफुलाई सो कुरा गाथाहरूले बताएको उल्लेख गरेका छन् (पृष्ठ ५०८) । त्यस्तै लेभिले नवदुर्गा गणको मुकुण्डोको विस्तृत वर्णन प्रस्तुत गरेका छन् (लेभि पृष्ठ ५०९) भने लेखकले उल्लेख गरेका सबै विशिष्टता लेभिका वर्णनमा परीसकेका देखिन्छन् ।
- (ग) नरबलि बारे ट्यामिल्टनले उल्लेख गरेका बलभद्र गाथाको विस्तृत पाठ (लेभि पृष्ठ ५१६) मा नै छ । उनले त्यसलाई भक्तपुरको जनविश्वासको ऐनामा समेत दाँजेका छन् । यता हाम्रा लेखकले भने नरबलिका कुरा “अहिलेका पुस्तामा समेत अपत्यारिला छैनन् भन्ने मत” व्यक्त गरेर कुनै उपलब्धी हासिल गर्न सकेका छैनन् ।
- (घ) लेभि (पृष्ठ ५०४-४९) ले महानवमीका दिन कुमारी देवीको तलेजु दर्शन पूजन एवं गणकुमारीभित्र अष्टमातृका देवी हुने कुरालाई उल्लेखनीय मानेका छन् । खास गरी यसै दिन यसपछि हुने विविध गतिविधि ख्वा:पा:व्वयगु, ख्वा:पा: खुया यंकेगु र ब्रम्हायणी पीठमा राती गरिने ख्वा:पा: ल:ल्हाय्म्षु विधानलाई अर्थपूर्ण घटनाक्रमको रूपमा उनले हेरेका छन् । तर हाम्रा लेखकले यो तथ्य/पाटोको पूरै वेवास्ता गरेका छन् ।
- (ङ) पा:य: न्ह्याकेगु विधानमा तलेजुबाट निस्कने क्रम समीक्ष्य पुस्तक र लेभि (पृष्ठ ५५३-४) मा फरक फरक भेटिन्छ । साथै लेखकले पृष्ठ ६२ पा.टि. ५५ मा उद्धृत गरेका सिमांगर (सिम्रोन गढ) का चौगुथि नाइके र राजोपाध्याय बीच चलने संवाद लेभि (पृष्ठ ५५३) मा उल्लेख गरे भन्दा फरक छ ।
- (च) पा:य: न्ह्याकेगु विधानक्रममा गहितीस्थित सभुंग:भैल:घ:कहाँ हुने विधानका विषयमा लेभि (पृष्ठ ५५४) को विवरण बढि चाखलाग्दो छ । नवदुर्गा गण सदस्य पिच्छैले त्यहाँ एक एक गरी तलेजुसँग विदा माग्ने क्रममा निहुरिन आउँछन् र दुइपल्ट तलेजुलाई अँगाल्छन् । लेभिलाई उनका संवाददाताले यसरी तलेजुको शक्ति नवदुर्गामा सर्दछ भनेका छन् । समीक्ष्य पुस्तकले मन्त्रसिद्धि विधान कहाँ र कसरी हुन्छ भन्ने उल्लेख गरेको छैन । यताबाट नवदुर्गा गणको मूल शक्तिस्रोत तलेजु हुन् भन्ने लेखकले दावी गरे तापनि प्रमाण देख्नबाट उनी आफै चुकेका छन् ।
- (छ) त्यस्तै समीक्ष्य पुस्तकमा उल्लेख गरिएको (पृष्ठ ७५ पा.टि. ९८) दिं छू वानेगु, स्वां व्यू वानेगु जस्ता विधानका महत्तले लेभिको सिंगो भक्तपुरको सांस्कृतिक अन्तरिक्षको गतिशीलता विषयक एउटा मुख्य प्रस्थापना माथि प्रश्न उठाउन सकिन्थ्यो । भक्तपुरमा डरलाग्दा रक्षक देवी देवता अनियत समयमा, आकस्मिक रूपले मानव वसोवास क्षेत्रभित्र अतिक्रमण गर्न आइपुग्छन् भन्ने लेभिको सैद्धान्तिक निचोडलाई हाम्रा लेखकले नपढेर अथवा नमथेका कारण) चुनौती दिन सकेका छैनन् ।

भक्तपुर नवदुर्गामय छ भन्ने लेखकको अभिव्यक्ति उनको भावनात्मक उद्वेग बढी हो तर 'नवदुर्गामय' भक्तपुरको दिक्कालको संरचनातर्फ उनले अधिसारेका दृष्टान्त भने नितान्त नौला छन् । सांस्कारिक अन्तरिक्षको अवधारणा सांस्कृतिक नृतत्वशास्त्रको परिचित सन्दर्भ हो तैपनि लेखकले यस सन्दर्भभित्र भक्तपुरमा नवदुर्गा गणको भ्रमण, नृत्य, यात्रापथ आदिमा यान्त्रिक आदर्शका अवस्थिति विन्दु, विन्दुपथ देखेका छन् । यसलाई सांस्कृतिक अध्ययनमा कुनै नेपालीद्वारा हासिल गरिएको पहिलो उपलब्धि मान्नु पर्ने हुन्छ । लेखकले यसैलाई लिएर एउटा सुसंगत र स्वयंसिद्ध कृतिको रूप दिएर सँधै र सबैका लागि प्रतिस्थापित गर्नेछन् भन्ने कुरातर्फ यो पत्तिकार उत्सुक छ । यद्यपि आफ्नो यन्त्र-मोहका कारण एक स्थलमा उनी अलि अलमलएका भने अवश्य देखिन्छन् । पृष्ठ ७४ को त्रिकोणमय डा लाकेगु त्वः अवधारणाबाट भक्तपुर नगरभित्र माछा मार्ने विधान क्रममा एउटा समबाहु त्रिभुजको रेखापथ दृष्टिगत हुन्छ । सो त्रिभुजका तीन कोणमा आरति दिने विधान गरिने भएकोले र नगरको धरातलीय विस्तारमा यी तीन स्थलले पनि त्रिकोणात्मक रूप लिनै भएकाले उनी भण्डै एउटा नौलो खोज नजिक पुगेका देखिन्छन् । त्रिपुरसुन्दरी पीठलाई सो त्रिभुजको एउटा भुजामाथिको चन्द्रविन्दु मानिदिँदा यस्तो यान्त्रिक आदर्श तन्त्रशास्त्र सम्मत पनि हुन पुग्छ । तर पृष्ठ ६८ पा.टि. ८६ मा नवदुर्गा गणको डा लाकेगु मुख्यतः २४ टोलमा गरिने भनिसकिएपछि र तीनवटा टोल तचपाः, याछें, र मुलाखु मै अरु तीन टोल जैला, भोलाछें, र भार्वाचो टोल समाहित हुन पुगेको तथ्य खुलेपछि उनको त्रिभुज सिद्धान्त सङ्गतमा पर्दछ । २४ टोल रहँदा आरति प्रदान गरिने टोल याछें समेत ९ टोल, टिवुछें सहित ८ टोल र चोछें र इच्छु समेत ७ टोलको तीन चरण छुट्टिन जाँदा यसले लेखकको त्रिभुज समबाहु पनि हुँदैन । यस दृष्टिले न्हयसः त्वः सम्बन्धी उनको व्युत्पत्ति पनि नेवारी पदावलिको बहुअर्थक्षेत्रको भ्रम मात्र रहन जान्छ ।

समीक्ष्य पुस्तकको तेश्रो अध्यायमा लेखकले नवदुर्गा गण नाचको भक्तपुर र अन्य प्रदेशका मानिसको सामाजिक र व्यक्तिगत जीवनमा के कस्तो प्रभाव रहेको छ भन्ने अनुसन्धान गरेका छन् । यो अनुसन्धान भएकै भनिएको घटना/दुर्घटनाको केन्द्रमा परेका व्यक्ति/परिवारसँग प्रत्यक्ष वार्ता गरी तिनको वर्णनलाई यथारूप प्रस्तुत गर्ने प्रतिवेदन स्वरूपको छ । यस्ता घटना वर्णनको उपादेयता नृतत्वशास्त्रीय अध्ययनको विषय वस्तुको रूपमा छ । घटना वर्णनको क्रममा लेखकले नवदुर्गा गण र राजदरबार हत्याकाण्डबीच तादात्म्य खोजेका छन्, जुन यथार्थका अपत्यारिला घटना /दुर्घटनालाई कार्य कारण तर्क प्रयोग गरी अर्थात्ने बुद्धिको दर्शन बढी देखिन्छ । यस्तो बुद्धि एकजना सामान्य नेवारको रूपमा अपेक्षित नै भए पनि अनुसन्धाताले भने वार्ताको रूपमा प्रस्तुत गर्नु पर्ने कुरो हो भन्ने यो पत्तिकारलाई लाग्दछ । विभिन्न घटना वर्णन गर्ने लेखकको शैली भने सुहाँउदो छ ।

यसरी हामीले समीक्ष्य पुस्तकका गुण दोषको चर्चा गहिरिएर नै गर्छौं । संभवतः माथि गुणको अपेक्षा त्रुटिको उल्लेख बढी निर्मम ढङ्गले पर्न गएको छ । ध्यान योग्य कुरो चाहिँ के हो भने समीक्ष्य पुस्तक र पुस्तकका लेखकमा देखिएका अधिकांश कमजोरी- मूलतः

अन्वेषणात्मक विधिमूलक र विवेचनात्मक सामर्थ्यसंग सम्बन्धित कमजोरी- भ्रण्डै सबै जस्तो नेपाली सांस्कृतिक अध्येताहरूमा भेटिने कमजोरी हुन् । यहाँ तिनीबारे विस्तारमा चर्चा गर्नु एकलो लेखक विरुद्ध लक्षित नभई नेपाली विद्वान्हरूमा सांस्कृतिक अध्ययन गर्दा प्रायः देखा पर्ने त्रुटिहरू औल्याउने अभिप्रायले प्रेरित छ । आफ्ना प्रयत्न र उपलब्धी माथि निर्दयी मूल्याङ्कन गर्ने बानी र आँट हामीमा नआएसम्म हाम्रो अनुसन्धान अन्तर्राष्ट्रिय कोटिको हुँदैन भन्ने निश्चित नै छ । यो समीक्षा त्यसै विश्वासमा अडेर आफ्ना एक प्रिय व्यक्तिको कृतिमाथि यस पक्तिकारले गर्नु परेको हो ।

अन्तमा, समीक्ष्य पुस्तकका गुण भने जति छन्, ती सबै अमूल्य उपलब्धीको रूपमा हामीले लिनुपर्ने हुन्छ । “भक्तपुरको नवदुर्गा गण” पुस्तक सङ्ग्रहणीय र एकपल्ट ध्यान दिएर पढ्ने पर्ने पुस्तक हो । यसमा पर्न गएका त्रुटि जति, कमजोरी जति लेखकका मात्र होइनन्, हामी सबै नेपाली अनुसन्धातामा अहिले सम्म रहँदै आएका त्रुटि र कमजोरी हुन् । तर लेखकले यस पुस्तकमा पार्न सकेको गुण र उपलब्धी भने उनको एकलो गुण र उपलब्धी हो । त्यसको कदर गर्ने उदारता हामीमा हुनैपर्छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थ

गुश्चो, नील्स् र गणेश मान वासुकला १९८७ ई.सं. “दि नवदुर्गा अफ् भक्तपुर : स्प्यासियल् इप्लिकेशन्स् अफ् एन् अर्बन रिचुअल् “हेरिटेज अफ् दि काठमाण्डु भ्याली, विशेन्साफ्ट फेलाग, साक्ट अगार्स्टन् (अंग्रेजी)

जोशी, हरिराम, २०४० हिन्दु देवीदेवता, काठमाडौं: सूचना विभाग

तिवारी, सुदर्शन, २००२ ई सं, द त्रिक् एण्ड दि बुल्, हिमाल बुक्स काठमाडौं (अंग्रेजी)

पाल, प्रतापादित्य १९७४ ई.सं. दि आर्टस् अफ् नेपाल, इ.जे. ब्रील्, तीन भाग (अंग्रेजी)

पौडेल, नयनाथ (सं.) २०२० भाषा वंशावलि, भाग २, काठमाडौं: नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय

भेराडि, जिओभान्नी १९९२ ई.सं. एक्सक्याभेशन्स् एट् हाँडिगाउँ काठमाण्डु, इन्स्टिटुटो इटालियानो पर् इल् मेडिओ एड् एस्त्रेमो ओरियण्ट् भाग १, रोम (अंग्रेजी)

रेग्मी, जगदीशचन्द्र १९७३ ई सं. नेपालको धार्मिक इतिहास, काठमाण्डौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान

लेभि रबर्ट आइ १९९२ ई.सं. मेसोकोज्म्, मोतीलाल बनारसीदास, न्यू दिल्ली (अंग्रेजी)

वाड्देल, लैनसिंह १९८२ ई सं. दि स्कल्चर्स अफ् नेपाल, विकास पब्लिशिङ हाउस, न्यू दिल्ली (अंग्रेजी)

बैद्य, जनकलाल (सं.) २०४० राष्ट्रिय अभिलेखालयस्थित नेवारी हस्तलिखित ग्रन्थको वर्णनात्मक सूची, अनुसन्धान महाशाखा, त्रि वि, काठमाडौं

शर्मा, राणा प्रसाद २०२८ पौराणिक कोश, ज्ञानमण्डल लिमिटेड, वाराणसी

भक्तपुरको नवदुर्गा गण : एक समीक्षा 371

शास्त्री, हरप्रसाद (सं.) १९०५-१५ ई सं. अ क्याटलग अफ् पाःम्लिफ् एण्ड् सेलेक्टेड् पेपर
म्यानुस्क्रिप्ट्स् विलिङ्गिङ् टू दि दरबार लाइब्रेरी, नेपाल, २ भाग, वाष्टिङ्ट् मिशन् प्रेस्,
क्यालकत्ता (अंग्रेजी)

स्लसर, मेरी शेफार्ड् १९९७ ई सं. नेपाल मण्डला, मण्डला बुक् प्वाइण्ट्, काठमाण्डु (अंग्रेजी)